
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342

Е. О. Олефіренко, к. ю. н.

**ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Анотація. Обґрунтовано вибір прийнятний для України та конституційно-правові основи формування громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, конституційно-правова основа, народний суверенітет, рівність, свобода.

Э. А. Олефиренко, к. ю. н.

**ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ:
КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ**

Аннотация. Обоснован выбор приемлемый для Украины и конституционно-правовые основы формирования гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, конституционно-правовая основа, народный суверенитет, равенство, свобода.

E. O. Olefirenko, Candidate of Juridical Sciences

**PRINCIPLES OF THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE:
CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT**

Abstract. The choice, which is acceptable for Ukraine and the constitutional and legal aspects of the civil society formation, has been grounded.

Keywords: civil society, legal society, popular sovereignty, equality, freedom.

Актуальність теми дослідження. Проблема громадянського суспільства є однією з фундаментальних наукових проблем. Її виникнення пов'язується з виникненням самої держави та поділу суспільства на дві сфери людської життєдіяльності: державної і недержавної.

Постановка проблеми. На сьогодні проблема становлення громадянського суспільства перебуває в основі глобальних суспільних змін, які визначають перспективи розвитку світового співтовариства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням засад громадянського суспільства у своїх дослідженнях приділяли увагу Е. Геллнер, З. Голінкова, В. Журавський, О. Кушніренко, Т. Слінько, Ю. Тодика, Г. Щедрова.

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Однак чимало питань залишаються відкритими. Серед них, зокрема, порушення балансу взаємодії держави і громадянського суспільства, відсутність соціального контролю за функціонуванням держави з боку громадянського суспільства, в основі чого лежать саме конституційно-правові засади розвитку.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Постановка завдання. Метою дослідження є комплексний аналіз передумов становлення громадянського суспільства на основі положень Конституції України та практики їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Поняття “громадянське суспільство” з’явилося в XVII ст. в працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка й одержало фундаментальний розвиток у наступних століттях у роботах Ж-Ж. Руссо, Ш. Монтеск’є, Гегеля [1].

По суті термін “громадянське суспільство” виражає визначений тип суспільства, його соціально-економічну, політичну і правову природу, ступінь розвитку.

Поява такого феномена припадає на період перших буржуазних революцій в Європі, які започаткували перехід від традиційного суспільства до індустріального. Відбулись кардинальні зміни у різних сферах суспільного життя, переворот у суспільній свідомості.

По-перше, економічні форми примусу витісняють позаекономічні: натуральне господарство поступається промисловому виробництву.

По-друге, виникає ідейно-політична доктрина лібералізму, яка проголошує автономію індивіда. Розвиваються ідеї про природну рівність людей та громадянські права.

Такі зміни приводять до політичних перетворень: перехід до демократичного режиму, принципу поділу влади, плюралізму.

У кінці XX ст. інтерес до концепції громадянського суспільства підвищується, що пов’язується з початком переходу від диктаторських, тоталітарних і авторитарних політичних режимів до демократії, від індустріального до постіндустріального суспільства.

Відхід від ідеологічного диктату, ослаблення командно-адміністративних методів управління, ліквідація тотальної уніфікації суспільного життя потребувала створення умов і забезпечення правових гарантій діяльності суб’єктів політичної сфери. Найбільше проблем було з гарантуванням громадянських (особистих) прав і свобод особи, які проголошувались в конституціях, але на практиці порушувались.

Особисті права тісно пов’язані з такими поняттями як рівність, свобода, недоторканність особи. Ідеї рівності, свободи, особистої недоторканності протягом всієї історії цивілізації використовувались у боротьбі нового зі старим, прогресивного з консервативним.

У різні епохи дані поняття мали різний зміст. Однак самі ідеї завжди були і залишаються привабливими для кожної людини.

Соціальна цінність особистих прав полягає, головним чином, у тому, що вони самі, а також гарантії їх реального здійснення визначають становище людини в суспільстві, а відповідно і рівень розвитку самого суспільства. Таким чином, міра свободи особи в суспільстві прямо пропорційна мірі справедливості і свободи самого суспільства.

Визнанням цього вважається прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року Загальної декларації прав людини, а також Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 16 грудня 1966 року.

Говорячи про громадянські права, ми спираємось на те, що особа – це суб’єкт громади. Поняття громадянських прав і свобод неоднозначно тлумачиться в літературі.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

А. Таранов під громадянськими розуміє такі права і свободи, які визначають правовий статус громадянина з погляду можливостей його участі в усіх сферах життя держави й суспільства [2].

П. Рабінович визначає громадянські права як можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб [3].

В енциклопедичному юридичному словнику під громадянськими (особистими) правами розуміється сукупність істотних і невід'ємних основоположних прав і свобод, які людина має від народження й не залежать від її належності до конкретної держави. Ці права і свободи є основою всього правового статусу людини [4].

О. Кушніренко та Т. Слінько розглядають громадянські права і свободи як такі, що забезпечують відносно вільне й незалежне від суспільства та держави існування особи шляхом установа меж втручання у сферу особистого життя людини [5].

Це поняття найповніше розкриває сутність вказаних прав і свобод.

Громадянські права та свободи мають специфічні ознаки. Вони є за своєю суттю невід'ємними, природними правами кожної людини, належать кожному від народження, необхідні для охорони життя, свободи, гідності людини як особистості, а також інші природні права тісно пов'язані з її індивідуальним приватним життям.

Вони особливо важливі для кожної людини, а тому їх порушення завжди негативно впливає на людину [2].

Цілісна правова регламентація державою особистих прав обумовлена не тільки гуманітарними чи політичними, а й економічними причинами. Економічна свобода неминує породжує об'єктивну потребу особистої, духовної свободи.

Особисті права в об'єктивному значенні являють собою комплексний правовий інститут, який охоплює норми різних галузей права. Основу правового регулювання цих прав складають норми конституційного права, які закріплюють в цілому систему особистих прав, а також встановлюють правові гарантії їх реального здійснення.

Згідно статті 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [6].

Аналіз розділу другого Конституції України свідчить, що в Україні визнаються права і свободи людини і громадянина відповідно до загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права.

Особисті права і свободи людини невідчужувані і належать кожному від народження. Їх здійснення не повинно порушувати прав і свобод інших.

Згідно статті 24 Конституції України гарантується рівність прав і свобод людини і громадянина незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками.

При цьому прямо забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, національної, статевої, мовної чи релігійної належності.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Норми кримінального права спрямовані на боротьбу з суспільно небезпечними діями стосовно найважливіших особистих прав таких як право на життя, здоров'я, фізичну недоторканність.

Право на життя є першоосновою усіх інших прав, що склались у даній сфері. Воно являє собою абсолютну цінність світової цивілізації, бо всі інші права втрачають зміст і значення у випадку загибелі людини. Це фундаментальне право розглядається у двох аспектах: по-перше, як право особи на свободу від будь-яких незаконних посягань на її життя з боку держави, її представників чи приватних осіб; по-друге, як право особи на вільне розпорядження своїм життям [7]. По суті всі інші права об'єднуються навколо права на життя.

Гарантією даного права виступає інше громадянське право – захищати свої права та свободи не забороненими законом засобами (стаття 55 Конституції України). Це право не може бути обмежене в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Багатограним за змістом є право на свободу й особисту недоторканність. Індивідуальна свобода – одна з найголовніших цінностей. Тому держава забезпечує захист даного права, забороняючи довільний арешт, затримання чи вигнання, крім випадків чітко визначених законом за вмотивованим рішенням суду.

Принципово новим у системі особистих (громадянських) прав і свобод є проголошене Основним Законом право на повагу до своєї гідності. Це означає передусім, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському й такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Усі люди народжуються рівними у своїй гідності. Це моральна властивість, яка відображає неперевершену цінність людини.

Конституція України забезпечує дане право правом на захист у суді, можливістю оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, можливістю захисту свого права будь-якими не забороненими законом засобами, можливістю оскарження в суді свого затримання, правом на відшкодування матеріальної та моральної шкоди.

Норми адміністративного, сімейного, екологічного та інших галузей права визначають компетенцію державних органів з регулювання особистих прав, встановлюють межі втручання в сферу особистого життя, що дозволяє визначити межі здійснення особистих прав.

Суть правової охорони особистого життя полягає у забезпеченні свободи людини на свій власний розсуд визначати індивідуальну поведінку, яке виключає втручання в її особисте життя з боку інших осіб, крім випадків, прямо передбачених законом.

Особисті права являють собою самостійний вид суб'єктивних прав, які виконують роль правового засобу забезпечення особистої (індивідуальної) сфери людини від стороннього втручання і потребують застосування правових інструментів їх регулювання.

Метою охорони особистих прав є надання суб'єкту можливості мати певну автономію від держави, суспільства, а також різних соціальних груп. Така автономія забезпечується наданням особі індивідуальної свободи і недоторканності, а також охороною таємниці особистого життя.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Індивідуальна свобода особи забезпечується наданням їй низки особистих прав, покликаних охороняти від стороннього втручання різні сторони прояву особистості (крім випадків, прямо передбачених законом). Наприклад, права, спрямовані на індивідуалізацію особи (право на ім'я, на захист честі і гідності), і права, спрямовані на забезпечення особистої недоторканності (право на фізичну недоторканність, право на охорону життя і здоров'я).

Недоторканність і таємниця особистого життя особи забезпечуються наданням їй таких особистих прав, які дозволяють охороняти від стороннього втручання її поведінку в індивідуальній життєдіяльності (крім випадків, коли таке втручання передбачено законом).

До них можна віднести: право на недоторканність житла, особистої документації; право на таємницю особистого життя (таємницю особистої інформації, особистої кореспонденції, телефонно-телеграфних повідомлень, здійснення нотаріальних і деяких інших юридичних дій, адвокатську, медичну таємницю).

Таким чином, незважаючи на принципову єдність відносин, пов'язаних із забезпеченням індивідуальної свободи, недоторканності і охорони таємниці особистого життя, вони являють собою самостійні об'єкти охорони і потребують відокремленого регулювання з врахуванням їх специфіки.

Аналіз конституцій зарубіжних країн демократичної спрямованості свідчить, що в них передбачаються та закріплюються всі основні права і свободи. Переважне місце серед них належить саме особистим (громадянським).

Наша держава не є винятком. У розділі другому Конституції України перше місце відведене саме їм. До того ж їх перелік значно розширився порівняно з попередніми конституціями. Так, зокрема, аналіз Конституції УРСР 1978 року дає підставу для висновку про те, що вказаним правам і свободам приділялось недостатньо уваги. У ній переважали соціально-економічні і культурні права й практично тільки дана категорія прав найбільше реалізувалась. Особистим (громадянським) правам і свободам відводилась другорядна роль. Їх перелік був істотно спрощений. До особистих прав належали недоторканність особи й житла, охорона державою особистого життя громадян, таємниці листування, право громадян оскаржувати дії посадових осіб державних органів та громадських організацій [8].

Конституція України визначила якісно новий статус людини і громадянина, враховуючи міжнародні стандарти прав людини.

Основний Закон імплементував усі основні положення міжнародно-правових актів. Група особистих прав і свобод зайняла належне місце в системі прав і свобод.

Особисті (громадянські) права (права першого покоління) покликані забезпечити свободу і автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного втручання. Органічна основа і головне призначення особистих прав полягають у тому щоб забезпечити пріоритет індивідуальних, внутрішніх орієнтирів кожної особистості.

Зазначена категорія прав характеризується тим, що держава визнає свободу особи у визначеній сфері відносин, які реалізуються на власний розсуд індивіда. Вона забезпечує так звану негативну свободу. Особисті права покликані юридично захищати простір дії приватних інтересів, гарантувати можливості індивідуального самовизначення та самореалізації особи.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

На різних етапах виникнення цих прав, вони оберігали людину від незаконного втручання в сферу особистої свободи. Однак поступово для здійснення особистих прав вже недостатньо було пасивного обов'язку держави утримуватися від втручання в сферу свободи особи. Виявилась потреба сприяння у здійсненні прав і свобод індивіда. Це означає, що недостатньо встановити прямі заборони, які охороняють сферу особистої свободи і приватного життя від протиправних спроб її обмеження, у тому числі і з боку держави. Необхідна її активна діяльність для реалізації прав і свобод [7]. Така позиція, поширена у другій половині ХХ ст., знайшла своє відображення, зокрема, в рішеннях Європейського суду з прав людини.

Особисті (громадянські) права і свободи є своєрідною системою гарантій захисту порушеного права. В системі прав і свобод вони відіграють важливу роль, займають основоположне місце. В умовах побудови правової держави та громадянського суспільства, в якому вказані права мають знайти свою цілковиту реалізацію й забезпечення, значення громадянських прав і свобод є особливо важливим.

Громадянським правам повинен бути повернений їх первинний зміст, суть якого полягає в обмеженні індивідуальних інтересів особи, відокремленні їх від державного втручання. Оскільки особисті права і свободи виступають в якості ефективних інструментів самозахисту людини від тиску і зовнішнього втручання в її приватне життя та внутрішній світ, в їх розвитку об'єктивно зацікавлене все суспільство.

Становлення громадянського суспільства – процес тривалий і складний. Суспільство стає громадянським, коли створюються певні передумови, які є обов'язковими і для України. На думку Е. Геллнера, це – ринкова економіка, територіальна держава, політична нація, вільний громадянин.

Суспільство, яке відповідає таким вимогам, здатне “формуєвати зв'язки, які виявляються ефективними і водночас є гнучкими, спеціалізованими, інструментальними”[9].

Е. Геллнер акцентує увагу на необхідності свободи у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Адже лише за цієї умови люди зможуть досягти економічного і політичного плюралізму, діяти спільно заради певної мети і контролювати владу. Тому, свобода є необхідною умовою появи громадянського суспільства та його нормального існування.

Вітчизняні та зарубіжні вчені однакові у тому, що соціальною опорою стабільного, розвинутого громадянського суспільства західного зразка є середній клас – прошарок населення, залучений до ринкової економічної діяльності, соціально-активний і матеріально незалежний. Серед основних притаманних йому ознак називають свободу. Більш того, вільна незалежна особистість є центральною фігурою громадянського суспільства [10].

Особа повинна мати свободу думки, вибору дій у економічній, політичній, духовній та ідеологічній сферах життєдіяльності суспільства. Тому, переоцінювати значення ринку, і не приділяти уваги людині, будуючи громадянське суспільство, не можна. Водночас абсолютна свобода теж може мати негативні наслідки, призвести до свавілля. Необхідно створювати баланс між базовими елементами громадянського суспільства.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

У світі склались дві основні концепції громадянського суспільства – західна і східна, різниця між якими полягає у соціокультурних особливостях історичного розвитку та стосунках між громадянським суспільством і державою. На Заході сформувалась антропоцентрична система організації суспільства, а на Сході – державоцентрична.

Як зазначає Ю. Павленко, на Сході саме влада, а не власність, відіграє вирішальну роль у суспільному, соціокультурному житті, тоді як власність є або похідною від влади й соціального стану, або принаймні підпорядкованою їй функціонально. У той же час західний шлях розвитку визначався індивідуалізацією, прогресуючою приватизацією найрізноманітніших сфер життєдіяльності [11].

Отже, на Заході і на Сході утворились дві різні соціокультурні системи, в межах яких особа мала різні можливості власної самореалізації. На Сході людина була цілком підпорядкована державі, а на Заході з'явився клас економічно самостійних приватних власників, вільних громадян, які утворили громадянське суспільство, здатне контролювати державні інститути. Суспільний устрій на Сході було влаштовано таким чином, що всі права щодо розпорядження надрами, землею, виробничими потужностями, навіть особистим життям індивіда було зосереджено в руках державного апарату. На Заході суспільний устрій характеризувався встановленням стійкої рівноваги між державною владою та приватною власністю, що гарантувало самостійність індивіда у різних сферах життєдіяльності суспільства, що, в свою чергу, сприяло появі конкуренції, а отже, створювало для індивіда можливість вибору.

Таким чином, на Заході склалася модель конкурентного щодо держави громадянського суспільства з достатньо автономними та самостійними структурами. На Сході ми можемо спостерігати іншу модель громадянського суспільства, більш лояльну щодо держави.

Історично і географічно Україна розташована на перетині двох цивілізацій Заходу та Сходу, тому в менталітеті її населення дуже тісно переплелися часом взаємовиключні прагнення свободи і пошуки захисту з боку сильнішого. Як наслідок, український національний характер є сумішшю, яка поєднала контрастні риси двох цивілізаційних ознак і відповідно концепцій індивідуалізму та колективізму [12]. Реалії економічного, політичного, духовного буття у 1991 — 1999 роках спонукали деяких науковців зробити висновок щодо формування в Україні негромадянського суспільства [13]. Але на думку Цветкова В. В., Кресіної І. О., Коваленка А. А., слід говорити про стагнацію пострадянського негромадянського суспільства, а не про формування українського негромадянського суспільства.

Україна перебуває на межі двох культур, що змушує постійно робити складний вибір між Заходом з його цінностями індивідуалізму, свободи вибору, правової захищеності, де громадянське суспільство є контрагентом держави, щоденно контролює і обмежує її владні амбіції, та Сходом з цінностями колективізму, поваги до авторитету старших, покірністю обставинам, а отже, державою, яка домінує над суспільством, паралізує його ініціативу і творчий потенціал.

Слід зауважити, що цілий ряд вітчизняних дослідників наголошували на тому, що “не держава утворює громадянське суспільство, а громадянське суспільство утворює державу, є базисом держави, виступає ініціатором необхідних у ній

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

змін” [14], а також, що “громадянське суспільство — це соціальний фундамент держави і одночасно соціальне середовище, в якому функціонує держава” [15].

У транзитних країнах, які прагнуть стати на шлях демократичного розвитку, необхідно переносити акценти в державній політиці з ринкових реформ на сприяння формуванню громадянського суспільства і відповідної політико-правової культури [16]. Доля громадянського суспільства значно залежить саме від правової складової: наявності відповідної законодавчої бази, її якості та рівня правової свідомості і культури в суспільстві. У процесі переходу від системи правового нігілізму та заборон в політичній сфері до демократичної системи з контрольно-регулятивними функціями роль права часто недооцінюється. Наслідком може бути уповільнення процесу становлення та структуризації громадянського суспільства.

Нормативні акти, що визначають статус політичних партій та громадських організацій, стосунки засобів масової інформації з державою, регулюють виборчий процес, мають відповідати демократичним стандартам і чітко виконуватись.

В останнє десятиліття ХХ століття український соціум опинився перед необхідністю давати відповіді на виклики історії. Українцям необхідно було усвідомити своє місце в світі, побудувати міцну демократичну, правову державу та стабільне громадянське суспільство і, таким чином, підтвердити своє право займати гідне місце серед цивілізованих країн світу.

Наріжним каменем на цьому шляху є переорієнтація державної політики з принципу “людина для держави” на принцип “держава для людини”. В процесі побудови цивілізованого громадянського суспільства (людського) треба дотримуватись принципу пріоритету прав і свобод людини [17].

Для країн, що звільняються від тоталітаризму, проблема полягає в тому, щоб збудоване громадянське суспільство регулювалося законом, однак залишалось відокремленим від держави. Адже за часів комуністичного правління населення набуло досвіду регламентованої участі у державних заходах, тепер же треба переорієнтувати громадян на добровільну участь у суспільних справах.

Правова основа існування громадянського суспільства полягає у тому, що держава визначає загальні правила його життєдіяльності, а все інше – саме суспільство. Регулююча роль держави зводиться до необхідного мінімуму: охорони правопорядку, боротьби зі злочинністю, створення нормальних умов для розвитку різних форм власності та господарювання, реалізації прав і свобод особи. Тому за умов існування громадянського суспільства переважно відносини регулюються принципом диспозитивності, тобто суб’єктам надається можливість самостійно обрати варіант поведінки в межах не заборонених законом.

Громадянське суспільство передбачає наявність особливої сфери інтересів, яка охороняється законом, у тому числі і від свавілля самої держави, а це вже певна ідеологія, яка є духовною опорою суспільства. На думку А. А. Двігальової, ідеологія – це система уявлень про бажаний суспільний устрій та шляхи його досягнення. Ідеологія громадянського суспільства – плюралізм.

Висновок. Отже, громадянське суспільство починається з людини, а його становлення нерозривно пов’язане з усвідомленням членами суспільства наявності у них громадянських прав, з формуванням їх активної позиції щодо реалізації та захисту своїх прав. Ще Аристотель виводив “громадянське суспільство” із поняття

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

“вільна людина”. Тобто, на його думку – це суспільство вільних людей, яке виникає лише на певному етапі свого розвитку [18].

Основними передумовами становлення громадянського суспільства є забезпечення народного суверенітету, заборона будь-яких привілеїв людей за їхніми природними чи громадянськими ознаками, забезпечення рівності людей у їх гідності та правах, високий рівень правової культури членів суспільства, свобода економічних, політичних та духовних відносин.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун; [пер. з рос.]. – Харків: Консум, 2001. – С. 59.
2. Конституція України // Верховна Рада. – К., 1996. – С. 4.
3. Конституція УРСР // Верховная Рада. – К.: Политиздат Украины, 1987. – С. 12-20.
4. Энциклопедический юридический словарь / [под ред. В. Е. Крутских]. – 2-е изд. – М., 1998. – С. 63.
5. Рабінович П. М. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції / П. М. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1995. – №1. – С. 19.
6. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко]. – К., 1998. – Т. 1. – С. 647.
7. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини і громадянина: Навч. Посібник / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько – Х., 2001. – С. 60-63.
8. Права человека: Учебник для вузов / [отв. ред. Е. А. Лукашева]. – М.: НОРМА, 2002. – С. 143.
9. Геллнер Э. Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер // Знание – сила. – 1996. – №5. – С. 87.
10. Голенкова З. Т. Гражданское общество в России / З. Т. Голенкова // Социологические исследования. – 1997. – №3. – С. 28.
11. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства / Ю. Павленко – К.: Либідь, 1996. – С. 297.
12. Томенко М. Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду) / М. Томенко. – К.: Заповіт, 1998. – С. 131.
13. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств Росії / В. Полохало // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 17.
14. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство й демократична правова держава: проблеми взаємовпливу / Г. П. Щедрова. – К.: ІСДОУ, 1994. – С. 4.
15. Кириченко С. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави / С. Кириченко — К.: Логос, 1999. – С. 75.
16. Рац М. В. К концепции открытого общества в современной России / М. В. Рац // Вопросы философии. – 1999. – № 2. – С. 32.
17. Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст / С. О. Кириченко – К.: Логос, 1999. – С. 10.
18. Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / [за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського]. – С. 187.